

Владимир В. Михајловић
Балканолошки институт САНУ
Београд

О ГИБРАЛТАРУ НА ДУНАВУ

Апстракт. Помен Петроварадинске тврђаве у српској јавности, скоро као по правилу, прати и синтагма Гибралтар на Дунаву. Полазећи од питања о улози метафоре уопште, овај рад указује на нека од могућих значења конкретне метафоре о дунавском Гибралтару. Кроз путописе и друга популарна дела током XIX века ова метафора преносила је значења којима је учествовала у успостављању Петроварадинске тврђаве као места (у феноменолошком смислу): упоредо са, као и након изградње овог утврђења симболички је произвођен и *Гибралтијар на Дунаву* као гранични камен постављен на симболичком размеђу светова.

Кључне речи: Петроварадинска тврђава, Дунав, метафора, феноменологија простора, прошлост, граница.

Када се данас у Србији говори о Петроварадинској тврђави, споменику неупитног културног и историјског значаја – без обзира да ли се ради о новинском тексту, стручном или научном чланку или пак туристичком водичу – његово име по правилу прати и синтагма Гибралтар на Дунаву.

Овој метафори, њеном односу са местом на коме се налази, као и оном што је представљала Петроварадинска тврђава посвећен је овај прилог.

Да ли је ова метафора само стилска фигура, како нас уче на часовима језика у школама? Да ли је реч о песничкој слици која уноси живост међу наше, изговорене или написане, мисли или се у њој крије некакво дубље значење (или значења)?

Ово су само нека од питања на која овај рад покушава да одговори.

Место Тврђаве

На једном од обронака Фрушке горе, стени која се издиже четрдесетак метара над површином Дунава смештена је Петроварадинска тврђава. Изградња овог ремек-дела оновремене ратне архитектуре започета је 1692. године, када је 18. октобра гроф Карл Еуген Крој (Charles Eugène de Croÿ) поставио камен темељац на месту на коме је касније подигнут Леополдов бастион. Први план тврђаве дело је пуковника Матијаса Кајзерсфелда (Mathias Keyzersfeld), док је други, делимично измењени нацрт израдио гроф Луиђи Марсиљи (Luigi Ferdinando Marsigli) (Гајић 2003: 19; Stoye 1994: 119–20).

Оба плана настала су по узору на планове водећег ауторитета на пољу опседања и грађења утврда током XVII века, француског инжењера Себастијана Вобана (Sébastien Le Prestre de Vauban) (Ђурић 2003). На почетку, радовима је руководио инжењерски пуковник Михаел Вамберг (Michael Wamberg), а након његове смрти (1703) пуковник Гизенбир (Gisenbir) до 1728. године. Ове године окончана је и прва фаза изградње тврђаве која се тада састојала од Горње и делимично Доње тврђаве, мостобрана на левој обали Дунава, четвртасог утврђења (Inselschance) и Хорнверка – дворожног утврђења окренутог према јужној страни. Друга фаза радова трајала је од 1753. до 1780. године. У овом раздобљу Доња тврђава је проширена на Подграђе, док су на горњем платоу сазиране Дугачка и Једноставна тврђава, арсенал Мамула и Сахат-кула. Током ове етапе у изградњи Петроварадинске тврђаве, на предлог мајора Хајнриха Шредера (Heinrich Schroeder) изграђен је разгранат систем подземних тунела на четири нивоа, укупне дужине око шеснаест километара. Поред тога ископан је и ратни бунар, дубок 39 метара, као и резервоар за воду у случају опсаде. Након завршетка радова 1780. тврђава се простирала на површини од 112 хектара и била је, после Вердена, највећа у Европи.

Од овог времена тврђава је имала војну улогу све до 1950. године, када је предата цивилним властима (Гавански 1989; Гајић 2003: 13–15; Ђурић 2003: 68–69).

Након почетног историјског осврта на изградњу и даљу судбину Петроварадинске тврђаве потребно је вратити се метафори и питањима постављеним у уводном

Слика 1. Карта Карловачког мира, 1699, детаљ

пасусу. Овај рад инспирисан је мишљу Гастона Башлара (Gaston Bachelard) према којој, „свакој метафори треба вратити њено површинско биће, треба је извући из уобичајености израза у актуелност израза” (Bašlar 2005: 204). Савремена промишљања о метафори удаљавају се од њене фигуративности. Метафора се више не посматра као стилска фигура с једне, или језичка грешка, односно језичка нелогичност, с друге стране, већ као средство преношења значења; значења коме је крајњи циљ опис и објашњење (Primorac i Ule 2006: 29–30, 35). Здравко Радман указује да је језик, било свакодневни или теоријски, метафоричан (*metaphor laden*) и с тим у вези метафору можемо посматрати пре као функцију ума него као специфичан начин употребе језика (Radman 1995: 16). Другим речима: људи су склони ка мишљењу у метафорама. Суштина метафоре огледа се у кретању од познатог ка непознатом, у успостављању односа међу стварима или појавама не бисмо ли их боље разумели (Tilley 1999). Конкретно, када је реч о простору, који је у основи овог рада, употребом метафоре преводимо га у сопствене оквири. Тиме на својеврстан начин доместикујемо простор, односно чинимо га „нашим”.

Претходна реченица упућује на теоријске концепте у вези са простором којима ћу се служити у овом раду, а који ће у наредним редовима бити детаљније образложени. Овај рад се заснива на феноменолошком приступу простору који указује да простор није и не може бити универзална и објективна категорија (Novaković 2003; 2008; Tilley 1994; Thomas 2000; Uskoković 2005). Ова теоријска перспектива захтева отклон од картезијански схваћеног простора као хомогеног, мерљивог и инертног, односно простора који је схваћен искључиво као позорница за људске активности (Thomas 2000: 491). Физички и математички концепти о простору, кроз квантификовање свеукупног искуства, задовољавају тек један, при том врло ограничен, део човекове потребе за оријентацијом и идентификацијом (Norberg-Šulc 1975: 10). Другим речима, простор је увек ситуационо условљен, неодвојив од контекста у оквиру кога се живи и опажа. Међутим, довођење у питање картезијанског концепта простора, иако би се то на први поглед и могло учинити, нема за циљ некритичко афирмисање релативизма. Овим се простор не своди на утиске и осећања, нити се пориче физичка присутност рељефа. Ипак, сасвим је јасно да нам одређени планински венац данас изгледа потпуно другачије док га посматрамо кроз прозор авиона, него, на пример, сточару из средњег века, иако су физичке карактеристике терена могле остати непромењене. Заправо, феноменолошки схваћен *ипросјор* обухвата и једно и друго. Према Мартину Хајдеггеру (Martin Heidegger), простор није објекат који припада спољном свету (*Umwelt*), нити је у потпуности део унутрашњег искуства (Heidegger 1985: 115–28).

Укратко, постмодерни концепт, поред физичке, укључује и друштвену, историјску, временску па и метафизичку димензију простора, а све у сврху што целовитијег схватања *ипросџора* (Uskoković 2005).

Међутим, простор је ипак само шири концепт, док се само *живљење ипросџора* одвија у *местима*, која су заправо основни елемент оваквог, друштвено произведеног простора. Места претварају *ипросџор* у центре значења, а њихова конкретизација одвија се кроз свакодневна искуства (Tilley 1994: 14–15). Први корак у хуманизацији простора, односно стварању места, је његово именовање. Тиме се успоставља однос између физичке локације, с једне, и дескриптивних, класификаторских и означавајућих система културе. Другачије речено, места тиме добијају значај, идентитет и референцу у архиву културе (Novaković 2003: 189).

Угарски Гибралтар

Када је реч о именовању, поједини аутори напомињу да је Петроварадинска тврђава свој ласкави епитет стекла још за време изградње или непосредно након тога (Гајић 2003; Ђурић 2003). Данас је у сваком случају веома тешко, готово немогуће, одредити тачан тренутак настанка метафоре о Гибралтару на Дунаву, а слична је ситуација и по питању њеног аутора. Међутим, ова питања, иако несумњиво интересантна, и нису од пресудне важности за овај текст. Много значајнији је податак да се помињани епитет уз помене Петроварадина и његове тврђаве јавља у бројним путописима (Gross-Hoffinger 1846; Elliot 1839; Wolff 1847; Österreich 1850; Ansted 1862; Spencer 1866; Guide 1896; Schweiger-Lerchenfeld 1896), енциклопедијама (Britannica 1901, 1911; Cyclopaedia 1860), приручницима (Murray 1857; Meyer 1892; Meyer 1898) и другим писаним делима, као што су илустровани часописи на енглеском („The Saturday Magazine”) или немачком језику („Das Pfennig – Magazin für Belehrung und Unterhaltung”; „Die Woche: moderne illustrierte Zeitschrift”) током читавог XIX stoleћа. Ипак, у највећем броју случајева говори се о угарском, а не дунавском Гибралтару.

У зависности од литерарне форме помињање Петроварадинске тврђаве прати мање или више детаљан опис њеног изгледа, становништва подграђа и војне посаде, као и цртице из историје. Делови текста посвећени прошлости овог места нису нарочито детаљни нити оригинални. Овакво стање могли бисмо приписати особеностима путописне књижевности, с обзиром на то да је у путописима простор (односно *где* и *како*), много важније него време (то јест *када*) (Пековић 2001: 12). У том смислу није реткост да се у путописима историјски осврти наводе из друге, треће

Слика 2. Јакоб Алт, Петроварадин, 1826.

па чак и неке даље руке. Ипак, не смемо тако лако заобићи наративе о прошлости „угарског Гибралтара” које сусрећемо у путописима и другим делима, јер управо је прошлост још један од важних елемената у стварању места и његовог идентитета. У поменутих делима прошлост Петроварадина и његовог утврђења сведена је на тек неколико, као што је поменуто, цртица.

Живот на простору који заузима данашња тврђава започео је још у праисторији, тачније у палеолиту, између 19.000 и 15.000 година пре нове ере (Михаиловић 2009). Затим су, током I века пре н. е. овај простор населила келтска племена, да би у I веку њиме завладали Римљани, који су око 10. године успоставили провинцију Панонију (Мирковић 1981). На месту данашње Петроварадинске тврђаве налазило се римско утврђење названо Кузум (*Cusum*), које је било део римског одбрамбеног система, познатијег као панонски *лимес*. Након слома римске власти, Кузум су у V веку уништили Хуни, а затим се као господари лесне стене која се издиже над водама Дунава јављају Источни Готи, Гепиди, Авари, Бугари и коначно Византинци, за чије је владавине утврђење било знано под називом Петрикон (Гајић 2003: 7–8). Ново раздобље у историји овог места почиње у XIII столећу, тачније 1235. године када је

угарски краљ Бела IV овде населио монахе цистерцитског реда из старог манастира Троафонтен из Шампање. Они потом на петроварадинској стени успостављају опатију Белакут (Белин студенац), а након провале Монгола 1241. граде и утврђење (Ђираковић 2006; Гајић 2003: 9–10). Коначно, османска војска, под командом великог везира Ибрахима, 13. јула 1526. опседа Петроварадин, који након жестоких борби и освајају две недеље касније – 27. јула 1526. (Гајић 2003: 11). Након нешто више од века и по, тачније 1687. године Петроварадин освајају Аустријанци, испрва накратко, да би га коначно запосели 1691. након чега почиње изградња тврђаве која се и данас налази на овом месту. Нову тврђаву, тек делимично изграђену, Турци су први, а уједно и последњи пут опсели крајем јула 1716. Војском од око 200.000 људи управљао је Давид Али-паша, али је и поред тога поражен од војске принца Еугена Савојског (Eugen von Savoyen) у бици пред зидинама Петроварадина која се одиграла 5. августа исте године (Гајић 2003: 11–13).

Овај приказ прошлости простора на коме је данас смештена Петроварадинска тврђава, иако у потпуности резултат личног одабира, а уз то и веома сумарно представљен, ипак открива велику раскош историје овог места. Међутим у претходно помињаним путописима и другим текстовима може се назрети тек делић богате прошлости угарског/дунавског Гибралтара. Дакле, време је да погледамо о чему говоре историјски извештаји посвећени Петроварадину.

У већини извора о којима је у овом раду било речи, могуће је издвојити највише до три епизоде из прошлости овог места. Прва је она која се односи на античку, односно римску прошлост овог локалитета. Помиње се римско утврђење које је било део одбрамбеног система – лимеса, с тим да се у појединим ситуацијама – као што је, на пример, случај са једним од издања Британике, насеље које се налазило на овом месту погрешно опредељује као антички Акуминкум (Acumincum) – за који знамо да се налази изнад данашњег Старог Сланкамена. Грешка из деветог издања ове енциклопедије поновљена је и у једанаестом, публикованом тек 1911. године. Такође, на исту грешку наилазимо и у делима Чарлса Елиота (Charles Boileau Elliott) из 1839. који Петроварадин опредељује као антички *Acunum* или Оскара Волфа (Oskar Ludwig Bernhard Wolf) из 1847. године.

Друга цртица из историје везана је за личност Петра Амијенског, познатог и као Петар Пустиањак (Pierre l'Ermite) једне од најзначајнијих личности Првог крсташког рата. Петроварадин се наводи или као родно, или као место на коме је овај проповедник из северне Француске подигао утврђење. О утемељености ових навода најбоље говори цитат из *Историје Новог Сага* Мелхиора Ердујхељија:

„(...) из ваздуха је узето порекло му [Петроварадину] од Петра Амијца, као да је овај имао када град градити” (Ердујхељи 2002 [1894]: 44).

Трећи одломак из прошлости Петроварадина је група догађаја која се односи на, већ помињане, сукобе најпре Угара (1526), а затим и Аустријанаца (1687, 1691) са Османским царством. У том контексту, нарочито је истицана величанствена победа Еугена Савојског над Дамад Али-пашом из 1716. године.

Овакви прикази су једним делом последица стања истражености, које је данас неупитно боље него ли током претпрошлог столећа, међутим, чини се да ово није основни и једини разлог. У потрази за критеријумима на основу којих су прављени управо представљени избори требало би се осврнути на теоријске поставке које су током XIX века утицале на дисциплине које се баве проучавањем прошлости. Данас смо, у мањој или већој мери, свесни тога да тумачење прошлости, речима Метјуа Џонсона (Matthew Johnson), „не лебди у безваздушном простору”, то јест да оно ни у ком случају није одвојено од спољног света. Укратко, када тумачимо прошлост, то не чинимо у вакууму, већ у одређеном склопу друштвених и политичких односа – било да смо тога свесни или не; било да нам се тако нешто допада или не (Џонсон 2008: 199–200). Говорећи на примеру археологије, Мајкл Шенкс (Michael Shanks) и Кристофер Тили (Christopher Tille) примећују:

„Археологија, као културна пракса, увек је политичка, увек је морал.” (Shanks & Tilleу, цит. по Џонсон 2008: 200);

а на сличном трагу је и Бјорнар Олсен (Bjørnar Olsen) када каже да:

„Проучавање прошлости представља политичку праксу у нашој сопственој савремености.” (Olsen 2002: 204).

Уколико за тренутак изврнемо угао посматрања и окренемо се питању пристрасности у хуманистичким дисциплинама видећемо да оно осцилује између два пола: први представља само „још један начин порицања чисто објективне науке ослобођене вредносних судова”, док је на другом, „спремност да се истраживање и резултати истраживања подреде истраживачевим идеолошким или политичким убеђењима или нечему што она имплицирају” (Hobsbaum 2003: 139). И док је првом полу ближе савремена теоријска позиција наших дисциплина, стање из XIX столећа више би се поклапало са другим екстремом. У ово време, развој археологије и историје био је, уосталом као и данас, подстицан друштвеним и политичким околностима времена. Међутим, истраживање и/или тумачење прошлости у служби националних интереса није се сматрало нечим чудним. Није се радило о некаквој тајној и субверзивној делатности, већ, напротив, о уобичајеном и устаљеном

начину делања. Отклон од оваквог приступа долази много касније, тек након Другог светског рата, са успостављањем онога што се назива „политичком археологијом” као нечим што је ненормално и удаљено од данашње стварности (Olsen 2002: 201–02).

Уколико се сада вратимо деветнаестовековним представама историје Петроварадина и његове тврђаве приметићемо да, иако временски, али и тематски веома различите, оне ипак имају један заједнички именитељ. Све оне, дакле и епизода посвећена лимесу, као и оне о Петру Амијенском и угарско- односно аустро-турским ратовима указују на граничност. Указивањем на римску прошлост овог места, Петроварадинска тврђава смешта се на границу Римског царства, на границу која је истовремено граница између цивилизованих и оних који то нису, односно – из перспективе Европљана XIX века који су се сматрали чуварима античке баштине – између *нас* и *Других* (Бабић 2008; Dietler 2005; Morris 1994; Shanks 1996). Издвајање Петра Пустиха и Крсташких ратова јасна је асоцијација на још једну границу, ону верску – између хришћанства и ислама. Она је, заједно са евоцирањем сећања на ратове које су хришћанске силе водиле против Османлија, свој наставак налазила у оквирима оног што је Едвард Саид (Edward Said) назвао дискурсом оријентализма, који је успостављао непропустљиве границе између Европе и Азије, или још шире, између Истока и Запада (Said 2008).

Дакле, на једном конкретном примеру, примеру подизања Петроварадинске тврђаве, имамо прилику да видимо како је изградњу пограничног утврђења пратило и формирање симболичке границе. Гранична утврђења, осматрачнице и/или гранични прелази поред практичне, стратегијске функције (за одбрану, односно напад) имају и симболичке улоге. Они су означитељи суверенитета који исцртавају опсеге држава у просторном смислу и показатељи односа њихових политичких моћи (Donnan 2001: 45–46). Граница у ужем смислу је замишљена линија која је плод договора двеју (или више) страна и која је потврђена (најчешће мировним) уговором. Међутим објекти који су дело човека, а који се, по правилу, издвајају и својим природним положајем представљају *месџа* (у феноменолошком смислу) у којима се граница „живи”. Кроз оваква места, граница – чији је појавни облик најчешће тек линија на географској карти – се претвара у „размеђе светова” или „бедем хришћанства”. Осветљавањем само неких, уз то врло свесно одабраних, делова његове прошлости, Петроварадин је, током XIX века постао граница двеју цивилизација; граница чији је континуитет – довођењем у везу са римским лимесом – наводно присутан још од времена када се европска, или прецизније читава западна цивилизација љуљала у колевци.

Слика 3. Јохан Јозеф Кирхнер, Петроварадин 1896.

Током овог процеса Гибралтар је послужио као веома погодна метафора. Ова тврђава, својом монументалношћу, чврстином бедема и бројношћу посаде доминира како над ближом тако и над даљом околином, али и поседује неизмеран, да се послужим Бурдијеовом (Pierre Bourdieu) терминологијом, *симболички капитал* (Bourdieu 2002). Смештена на самом рубу Пиринејског полуострва, она се налази на месту које је сматрано самим рубом античког света – тада познатим под именом Хераклови стубови. Такође, безмало читава средњовековна прошлост Гибралтара прожета је сукобима хришћанских и муслиманских војски. Укратко, помен Гибралтара у контексту Петроварадинске тврђаве требало је да произведе јасне асоцијације на неосвојиву тврђаву на границама „нашег” света.

Како је Гибралтар постао дунавски

Након Првог светског рата и нестанка Двојне монархије, Петроварадин и његова тврђава у политичком смислу престали су да буду (аустро)угарски. Промене на политичкој карти Европе и света пратила је и промена наше метафоре. Ова промена била је двострука: како формална, тако и значењска. Дакле, Петроварадину је ипак остао

Гибралтар, али овај други није постао ни српски, нити пак југословенски, већ је пронађена привидно неутрална форма – дунавски. Крај Првог светског рата и стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (а затим и Краљевине Југославије 1929. године) довели су до брисања границе на којој је Петроварадин био својеврсни гранични камен. Важно је рећи да се овде пре свега мисли на границу у симболичком смислу, тим пре што сама Тврђава заправо никада није била на самој граници. Са обе стране некадашње границе шириле су се идеје о заједништву. Петроварадинска тврђава изгубила је улогу граничара, прво у симболичкој равни, а од 1950. године, као што је већ поменуто, и формалну војну улогу. Овим је дакле, дошло и до измене наше метафоре у значењском смислу: она је, заправо, изгубила значења које је некада преносила оставши, да се послужимо Башларовим термином, *скамењена* у својој новој форми у којој се и данас у потпуности некритички преноси (Bašlar 2005: 204).

S u m m a r y

Vladimir Mihajlović

About the Gibraltar on the Danube

When one speaks among the Serbs about the Fortress of Petrovaradin, a monument of unquestionable cultural and historic importance, its name is generally qualified as the *Gibraltar on the Danube*. The text is dedicated to this metaphor, its relation to the place and to the significance of the Fortress of Petrovaradin.

The building of the Fortress began in 1692 and it continued, in two phases, until 1780. Parallel to the process or immediately after the building had been completed, this border fortification (which was not located on the border itself) gradually found its place at the symbolic border of the world. The aforementioned metaphor played an important role in the transfer of meaning. The essence of the metaphor is reflected in the movement from the known to the unknown and in the relationship between things or phenomena in order that they could be understood better. With regard to space, the use of the metaphor helps us to translate it into our own framework, thus domesticating the space and making it „our own“. Space is, here, understood in its phenomenological scope and its physical, social, historic, temporal and metaphysical dimensions. The basic elements of this socially produced space are places that transform the space into centres of meaning and the first step in the production of such places is their nomination. With regard to the naming, one cannot precisely determine today either the exact moment when the metaphor about the Gibraltar on the Danube was coined or its author. In any case, this epithet accompanied Petrovaradin and its fortress in many travelogues, encyclopedias, handbooks and other written works from the nineteenth century and particular significance for this text are the accounts of the past of this place that can be found in those works. Although temporally and thematically quite different, all the episodes from the history of Petrovaradin have one common denominator – they all clearly refer to the border. Therefore, the building of the Petrovaradin Fortress implies that the erection of a border fortification was accompanied by the formation of a symbolic border. By the building of the Gibraltar on the Danube (in phenomenological sense), the border – usually appearing only as a line on a map – could be transformed into „the borderline of the worlds“ or „the bulwark of Christianity“, and therefore

Gibraltar was an appropriate metaphor. Simply, with its symbolic capital (*sensu* Bourdieu) the mention of the Gibraltar in the context of the Fortress of Petrovaradin should produce clear associations with the unconquerable fortification in the borderline of „our“ world.

After the First World War and the disappearance of the Habsburg state from the global map, Petrovaradin and its fortress were no longer (Austro)Hungarian in the political sense. These changes in the political map of Europe and the world effected changes in our metaphor: both in form and in meaning. Petrovaradin remained Gibraltar, but the Gibraltar never became Serbian or Yugoslav. A seemingly neutral form was found – it became Danubian. By the disappearance of borderlines, the Danubian/Hungarian Gibraltar lost its assumed role of a border guard. Thus, the meaning of our metaphor changed – it lost the meaning it used to transfer and remained – let us use a Bachelard's term – *petrified* in its new form, in which it is still uncritically communicated.